

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

РУЧИНСЬКА
Оксана Анатоліївна

**СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ В АНТИЧНИХ МІСТАХ
ПІВНІЧНОГО ТА ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я**
(соціально-культурний аспект)

Спеціальність 07.00.02. - Всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпропетровськ - 1996

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Харківського державного університету.

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор
Кадєєв Володимир Іванович.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Сиротенко Василій Трофимович;

доктор історичних наук, професор
Масленніков Олександр Олександрович.

Провідна установа - Сімферопольський державний університет

Захист відбудеться "2" листопада 1996 р. о 13 год. на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 03.01.15. в Дніпропетровському державному університеті (адреса: 320070, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 72), ауд. 307.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розісланий "30" травня 1996 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради
доцент

Л.С. Тутік

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Проблеми взаємовідносин людини та суспільства, які є основою соціального життя будь-якого суспільства, відносяться до найактуальніших питань сучасної історії, в тому числі, історії античності. Особливого значення набуває вивчення суспільного життя на периферії античного світу, до якої належали античні міста Північного і Західного Причорномор'я. Дослідження даної проблеми дозволяє встановити закономірності та виявити специфіку історичного розвитку життя античних суспільств, які знаходились в так званому варварському оточенні та були піддані його впливу.

Суспільні основи перетинали всі сфери життя греків. У зв'язку з цим вивчення складних взаємозв'язків між окремими членами громадянської спільності, державою та соціальними структурами, які виникали в ході соціально-культурної практики в причорноморських полісах на протязі всієї античної епохи, має велике значення. Це дозволяє виявити процеси соціального розвитку, правового статусу, колективної психології, релігійності та особливостей світосприйняття громадянського населення.

Нарешті, до вивчення цієї теми спонукає практична відсутність всебічного дослідження соціально-культурних процесів в античних містах.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з VI-вст. до н.е. по III-IV ст.н.е., тобто період існування давньогрецьких полісів Північного і Західного Причорномор'я. Нижня межа - час виникнення основних грецьких поселень на узбережжі Північного та Західного Понту. Межа III-IV ст.н.е. ознаменувала кризу античних форм життя, усіх античних державних інститутів та, відповідно, занепад античних традицій в причорноморських містах.

Географічні рамки даної роботи включають регіон Північного Причорномор'я - з містами Боспорського царства, Херсонесом, Ольвією, Тірою, та західного узбережжя Понту, головна увага в якому приділяється полісам - Одессос, Томи, Істрія, Каллатис, Діонісopolь, тобто, так званому пентаполісу.

Стан наукової розробки теми визначається тим, що серед досить численних досліджень міст Північного та Західного Причорномор'я досі немає жодного дослідження, яке б повністю було присвячено темі даної дисертації. Практично не вивчалась історія суспільного життя і в межах античної цивілізації в цілому. При вивченні історії та історії культури причорноморських міст увага приділялась лише окремим питанням соціально-культурного розвитку деяких полісів.

Найбільш досліджені релігійні погляди громадян. Ще з початку ХХ сторіччя вивчалися окремі божества, культу яких були найбільш поширені в античних містах Північного та Західного Причорномор'я (Латишев В.В., 1909; Толстой І.І., 1904; 1918; Minns E.H., 1913). Подальше дослідження цього питання розширило уявлення про офіційні пантеони божеств окремих грецьких полісів Причорномор'я. Але як вітчизняні (Белов Г.Д., 1948; Гайдукевич В.Ф., 1949; Кадеєв В.І., 1976; 1992; Мещеряков В.Ф., 1980; Каришковський П.О., 1960; 1963; 1967; Русяєва Г.С., 1979; 1992), так і зарубіжні вчені (Тодоров Я., 1928; Teodorescu D., 1965; Белова М., 1977; Гочева З., 1974; 1977; 1981; Тачева-Хитова М., 1980; 1982) майже не торкалися питання суспільних релігійних обрядів. Серед останніх в деякій мірі вивчалися лише агони - суспільні змагання, в яких приймали участь громадяни античних міст Північного та Західного Причорномор'я. Та дослідження цього елементу суспільного життя проводилося на матеріалах лише деяких полісів (Семенов-Зусер С.А., 1940; Кубланов М.М., 1957; 1962; Колеснікова Л.Г., 1964; Соломонік Е.І., 1963; 1967; Берзин Е.О., 1961), або в вузьких хронологічних межах (Вагалински Л.Ф., 1989).

Більш численні роботи, присвячені суспільним організаціям громадян. Особлива увага приділялася боспорським фіасам, які характеризуються як релігійні союзи (Помяловський І.В., 1888; Новосадський М.І., 1928; Шелов Д.Б., 1972), або військово-релігійні синоди (Блаватський В.Д., 1964), серед яких існують товариства, засновані на професійному принципі (Саприкін С.Ю., 1992; Д'ячков С.В., 1992). Культурним союзам Ольвії, діявшим в місті на протязі всього античного періоду, присвячено розділ монографії Г.С. Русяєвої.

Зарубіжні вчені звернули увагу на вікові союзи, тобто герусії і колегії "молодих" (Parvan V., 1920; Pippidi D.M., 1959), та фіаси Діонісу (Данов Х.М., 1947; Pippidi D.M., 1957; 1959; 1964; Pippidi D.M., Verciu D., 1965) в західнопонтійських містах.

Менше уваги у вітчизняній та зарубіжній історіографії приділялося проблемі соціально-правового стану громадян античних міст Північного та Західного Причорномор'я. Існуюча література присвячена локальним питанням соціально-правового статусу населення (Блаватський В.Д., 1954; Кадеєв В.І., 1976; 1977), або окремим регіонам Причорномор'я (Stoian J., 1962; Никитіна І.П., 1969; Кадеєв В.І., 1981; 1986).

Практично не здобули освітлення в роботах вітчизняних та зарубіжних антикознавців питання суспільного світосприйняття, колективних форм дозвілля громадян античних міст Північного та Західного Понту.

Мета і основні завдання дослідження визначені з урахуванням актуальності обраної теми та ступеня її наукової розробки. Мета даної роботи полягає в наданні найбільш глибокого і повного уявлення про суспільне життя в античних містах Північного та Західного Причорномор'я як соціально-культурного явища.

Виходячи з цього, автор вважає необхідним вирішити такі завдання: виділити головні складові суспільного життя; надати характеристику правового стану громадян; виявити механізми, які керували громадянськими колективами в причорноморських полісах; визначити місце й роль різних соціальних груп населення в суспільному житті; встановити певну тенденцію розвитку суспільного життя; дослідити суспільні релігійні обряди; охарактеризувати діяльність суспільних союзів; розглянути способи проведення дозвілля громадянами причорноморських міст; відзначити, чи є підстави говорити про збереження традиційно-грецьких рис в суспільному житті на протязі всього античного періоду.

Об'єкт та предмет дослідження.

Об'єктом дослідження є історія античних міст Північного та Західного Причорномор'я з часу їх виникнення до занепаду античних культурних традицій.

Предметом дослідження є процеси соціально-культурного розвитку громадянських суспільств Північного і Західного Причорномор'я протягом всього античного періоду.

Джерельна база роботи ґрунтується на комплексному підході до вивчення археологічних пам'яток, свідоцтв античних авторів, даних епіграфіки та нумізматики.

У свідченнях стародавніх авторів збереглися лише стислі та уривчасті згадки про соціально-культурне життя в античних містах Північного та Західного Причорномор'я. Тому для дослідження велике значення мають пам'ятки лапідарної епіграфіки та граффіті, які дають найбільш достовірну інформацію про суспільне життя громадян. Важливе місце займають різноманітні археологічні матеріали. Серед них слід перед усе згадати частини самих міст, які відкриваються завдяки розкопкам, з їх суспільними та культовими спорудами, суспільно-адміністративними центрами, а також твори мистецтва. Заради виявлення соціальних процесів, які мали місце в громадянських колективах Північного та Західного Причорномор'я, та визначення ступеня участі різних соціальних груп в суспільному житті істотно значення мають матеріали некрополів. Уточненню та більш докладній характеристиці окремих сторін суспільного життя, особливо суспільних

сакральних обрядів, сприяють нумізматичні джерела. В роботі використані також широкі порівняльні дані з інших античних міст.

Слід відзначити, що крім опублікованих джерел в роботі використані фондові матеріали історико-археологічного заповідника "Ольвія" НАН України, Миколаївського окружного краєзнавчого музею, експозицій музеїв Москви, С.-Петербурга, Харкова, Севастополя, Велико-Тирново, Софії. Глибоко вивчені архивні матеріали про археологічні розкопки в містах Північного Причорномор'я, які зберігаються в архівах інституту археології АН України, в тому числі археологічні звіти останніх років. Вивчення речових джерел проводилося нами і безпосередньо під час розкопок в Херсонесі та Ольвії.

В цілому джерельна база цілком достатня і достовірна для розкриття теми.

Методологія дослідження.

Методологічна база виконаного дослідження склалася завдяки взаємодії кількох напрямків сучасної історичної науки: античної історії, археології, історії культури. Серед методів, використаних автором дисертації необхідно відзначити виділення найбільш важливих для дослідження даного суспільства понять, розкриття їх змісту. Активно застосовується діалектичний метод, що дозволяє аналізувати та інтерпретувати історичні дані в їх розвитку, змінах. Для більш докладного аналізу суспільного життя в античних містах Північного та Західного Причорномор'я застосовано порівняльно-історичний метод. Метод комплексного дослідження існуючих історичних джерел надав можливість проводити вивчення матеріалу у трьох напрямках: соціально-правовому, культовому та в сфері дозвілля, що дозволило всебічно розкрити дану проблему.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що це перше спеціальне узагальнююче дослідження суспільного життя в античних містах Північного та Західного Причорномор'я. В роботі вперше розглядається соціально-культурний аспект суспільного життя, на відміну від попередніх досліджень, де на першому плані стояли соціально-політичні та соціально-економічні процеси розвитку громадянських колективів античного Причорномор'я. Широкі хронологічні рамки дослідження дозволили простежити розвиток та зміни в суспільному житті причорноморських міст на протязі всієї античної епохи та виявити його особливості в цьому районі античного світу. В роботі всебічно висвітлені такі складові частини суспільного життя як соціально-правові структури, суспільні релігійні обряди,

спосіб проведення дозвілля в античних містах Північного та Західного Причорномор'я. Внесені корективи в уявлення про соціальні структури в суспільному житті. В дослідженні визначено один з найважливіших регуляторів всіх процесів розвитку громадянських суспільств Північного і Західного Причорномор'я - суспільну думку. Виділено сферу найбільшого прояву регламентації в суспільному житті. В дисертації всесторонньо досліджено систему літургій в античних містах Північного і Західного Причорномор'я. Більш докладно, у порівнянні з попередньою історіографією вивчено релігійні свята та суспільні агонци, визначено їх роль в суспільному житті на протязі всього античного періоду. Досліджено особливості упорядження суспільних розваг і відпочинку громадян в автономний період існування міст та в перші сторіччя нашої ери. Відзначено римський вплив на суспільне життя громадян. Дано аналіз причин відносної стабільності причорноморських громадянських колективів на протязі всього античного періоду. В науковий обіг вводяться нові джерела.

На захист виносяться наступні положення роботи:

1. Розвиток громадянських спільностей причорноморських міст в значній мірі спирався на силу давньої традиції, що сприяло певній регламентації життя громадян. Розвинена система заборон та заохочень, в цілому, обмежувала свободу особистості.

2. Соціально-правовий статус в значній мірі визначав ступінь залучення громадян в суспільне життя. До категорії активних учасників належать повноправні громадяни як корінні, так і нові, певний шар інтелігенції. Нижчі верстви населення, жінки, діти були пасивними учасниками громадянського життя.

3. Головна діяльність суспільних союзів в автономний період існування причорноморських міст була спрямована на виконання культурних обрядів. В перші сторіччя нашої ери вони сприяють налагодженню нових зв'язків між жителями полісів.

4. Регламентація суспільного життя в значній мірі виявилась в релігійній сфері, а саме в дотриманні значної кількості спільних обрядів. Серед них найбільш яскравими і важливими були агоністичні свята. Їх різноманітність в причорноморських містах зберігалася протягом всього античного періоду.

5. В античних містах Північного та Західного Понту дозвілля було частиною суспільного життя. В перші сторіччя нашої ери в проведенні дозвілля проявився частковий занепад колективних основ та поступова заміна їх індивідуалізмом.

6. Відносна стабільність громадянських колективів Північного та Західного Причорномор'я базувалася на збереженні традиційних цінностей, поряд із спробами пристосування до нових умов та культурних впливів.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що матеріал та висновки, які містяться в ній, можуть бути використані при подальшій науковій розробці проблем соціально-культурної історії Причорномор'я в античну епоху, написанні монографій та наукових статей з різних питань розвитку суспільного життя в античному світі, а також при підготовці узагальнюючих праць і учбових посібників, підручників, читанні загальних і спеціальних курсів з історії та історії культури Стародавньої Греції, Причорномор'я та Середземномор'я у вищих навчальних закладах та гімназіях.

Реалізація результатів роботи. На базі матеріалів дисертації було підготовлено та прочитано в Харківському державному університеті спеціальний курс "Культура античних міст Північного Причорномор'я".

Апробація результатів дослідження. Основні положення та матеріали дисертації доповідалися на 5 Міжнародних конференціях: "Україна-Греція: історія та сучасність" (Київ, вересень 1993 р.); Конференції молодих істориків, проведену Харківським університетським відділенням Міжнародної асоціації студентів-істориків (Харків, квітень 1994 р.); "III Дриновських читаннях" (Харків, жовтень 1994 р.); "Проблеми археології, стародавньої та середньовічної історії України" (Харків, березень 1995 р.); Науковій конференції з проблем стародавньої історії, проведену в рамках травневих днів культури в Софійському університеті (Софія, травень 1995 р.), а також на Всеукраїнській конференції, присвяченій 90-річчю XII Археологічного з'їзду (Харків, 1992 р.), та 3-х обласних наукових конференціях (Харків, квітень 1992 р., травень 1994 р., вересень 1994 р.). Дисертація та окремі її розділи обговорювалися на засіданнях кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, вченої ради історичного факультету Харківського держуніверситету. Результати дослідження були викладені автором у 9 публікаціях, виконаних самостійно.

Структура роботи. Дисертація викладена на 144 сторінках і складається з вступу, трьох глав і висновків. До роботи додано примітки (69 сторінок), список джерел і літератури (52 сторінки) та скорочень, список ілюстрацій, 42 ілюстративні таблиці і рисунки.

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вступ містить обґрунтування актуальності проблеми, хронологічні рамки дослідження, аналіз ступеня дослідженості теми дисертації та огляд джерел, мету і завдання роботи, її наукову новизну та практичне значення результатів.

У першій главі - "Соціально-правові основи суспільного життя в античних містах Північного та Західного Причорномор'я" - досліджується громадянське право, реальне правове становище громадян та ролі різних соціальних груп в суспільному житті полісів.

Розвиток громадянських общин Північного та Західного Причорномор'я в значній мірі спирався на силу давньої традиції, що сприяло певній регламентації життя громадян. Це виявилось в дотриманні балансу прав та обов'язків, який підпорядковувався ідеї служіння державі.

Серед прав, якими наділялися громадяни причорноморських міст, найбільше значення мали політичні права: загальне виборче право, доступ до Народних зборів, Ради, магістратур. Члени громадянських колективів були наділені певною законодавчою ініціативою. Громадяни міст Північного та Західного Понту володіли також судовими та майновими правами. Крім того, вони могли приймати участь в різних релігійних обрядах та агонах, в тому числі й загальногрецьких.

Поряд з правами, які проголошувались надбанням усіх членів громадянської общини, існували особливі почесні права. До них належало присвоєння почесних титулів ("той, хто любить вітчизну", "благодійник міста", "благодійник народу", "благодійник вітчизни", "батько міста"), нагородження вінками, мідними або мармуровими статуями, а також удостоєння вічного проголошення.

В основу державної організації причорноморських міст було покладено принцип "суспільної користі". Досягненню цієї мети служило виконання громадянами своїх обов'язків: захист держави та свободи громадян, збереження демократії, чесне виконання посадових обов'язків. Фактично, в умовах загального виборчого права, общинного самоврядування громадянин був підкорений державі і, в її особі, суспільній думці. Поведінка кожного громадянина погоджувалась з розгалуженою системою заборон та заохочень, що в цілому, обмежувало свободу особистості. Ступінь володіння законодавчою ініціативою громадянами причорноморських міст свідчить, що в Західному Причорномор'ї це явище носило менш виражений характер, ніж у Північному Причорномор'ї, в той час, як громадяни Боспорського царства взагалі були виключені з процесу законотворчості.

Вирівнення соціальних та майнових відмінностей, що тим самим, забезпечувало згуртування громадянських колективів причорноморських міст, здійснювалось через систему літургій. В літургічній системі можна виділити три щільно взаємозв'язані групи: літургії та пожертвування на потреби міста, благодіяння на користь неімущих верств та пожертвування на суспільні організації (фіаси).

Характер літургій змінювався на протязі всього античного періоду. Якщо в автономний період проводилися лише одноразові, екстраординарні літургії, то в перші віки нашої ери вони стають регулярними.

Соціально-правовий статус в значній мірі обумовлював ступінь залучення громадян до суспільного життя. Стратифікація суспільства на групи "активних" і "пасивних" учасників суспільного життя дозволила встановити категорії населення, які найбільш впливали на розвиток соціальних процесів.

В ранній період існування міст в Північному та Західному Причорномор'ї переважне значення мала аристократія. В IV-III ст. до н.е. посилюється вплив демосу, настав період тимчасової демократизації суспільного життя. Починаючи з другої половини III-II ст. до н.е. все більше значення в житті громадянських общин набували заможні верстви громадян, які в перші сторіччя нашої ери стали єдиною реальною політичною силою.

Досить активно залучались до суспільного життя заможні іноземці, які за свою благодійницьку діяльність часто одержували права громадянства. В перші сторіччя нашої ери, поряд з соціально-політичними причинами, це призвело до римського впливу на суспільне життя міст Північного і, особливо, Західного Понту.

В громадянських общинах Північного і Західного Причорномор'я активно впливав на суспільні процеси певний шар освічених фахівців. Існування та прилюдні виступи причорноморських істориків, філософів сприяли розширенню знань рядових громадян, їх суспільній активності. Наявність досить великого кола осіб творчої праці (поетів, музикантів, артистів, художників, архітекторів) створювала сприятливі умови для етичного та естетичного розвитку громадян. Діяльність педагогів, гімнасіархів була спрямована на підготовку молодого покоління до активної участі в суспільному житті та залучення до неї всіх верств громадян. Існування кола осіб інтелектуальної праці на протязі всього античного періоду схвально характеризує загальний культурний рівень громадянських общин Північного та Західного Понту, де було можливим збереження і розвиток творчої спадщини стародавньої Греції. Досить високий рівень знань певним чином впливав на суспільно-політичні погляди та світогляд громадян.

Такі категорії населення як нижчі верстви громадян, жінки, діти були пасивними учасниками суспільного життя. Серед доступних жінкам форм суспільної діяльності найбільше значення мада участь в релігійних обрядах, можливість займати окремі жрецькі посади. Вони займалися благодійництвом та, як свідчать боспорські акти манумісій, виконували деякі правові дії.

Неповнолітні члени Громадянських колективів були пов'язані, головним чином, з релігійною сферою суспільного життя, приймали участь в урочистих процесіях та спеціальних гімнастичних агонах.

"Низи" причорноморських міст не приймали в повній мірі участі в діяльності громадянських колективів, але завдяки своїй численності впливали на політичні процеси в розвитку суспільств. В незначній мірі залучалися до суспільного життя причорноморських міст вільновідпущеники, ксени та раби.

У другій главі - "Культові обряди в суспільному житті античних міст Північного і Західного Понту" - йдеться про те, що релігія була важливою складовою частиною та універсальним регулятором суспільних процесів, в основі яких лежав принцип суспільної користі. Метою культових обрядів було укріплення єдності громадянської общини, що було викликано необхідністю збереження етнокультурної спільності та традиційним світоглядом. Важливість даної задачі підтверджувалась постійним контролем культових обрядів з боку громадянської общини. Сакральні закони, які регламентували проведення ритуалів, існували в містах Північного і Західного Причорномор'я на протязі всього античного періоду. На це була спрямована й діяльність жерців головних божеств - заступників міста. Жерці часто з'єднували обов'язки епонімних магістратів з організацією суспільних жертвоприношень. Ідея суспільної користі, яка була закладена в основу проведення культових обрядів, виражалася й в соціальному положенні жерців як представників заможних верств населення, які часто витрачали особисті кошти на проведення суспільних жертвоприношень. В значній мірі це було характерно для міст з демократичною формою правління, якими були Херсонес, Ольвія, Тіра, міста Західного Понту.

Зв'язок громадянської общини з релігійними інститутами виявився в наявності суспільних союзів-фіасів. Головна діяльність фіасів, які існували в причорноморських містах в автономний період, була зосереджена на виконанні культових обрядів як внутрішньоколегіальних, так і полісних. В цей період існували елітарні аристократичні союзи (мольпи, борецьки), а також фіаси, які охоплювали

всі верстви і категорії населення, в тому числі й жінок (фіаси Діонісу). Останні, як найстійкіші в соціальному плані, повсюдно існували і в перші сторіччя нашої ери. В цей період в містах Боспору, в умовах, коли полісні інститути вже практично не сприймалися як суспільні, виникли фіаси, які на основі шанування грецьких та синкретичних божеств, створили нові зв'язки між мешканцями міст і стали зосередженням релігійного та суспільного життя полісів. В західнопонтійських містах в перші сторіччя нашої ери переважають колегії, пов'язані з шануванням культу римського імператора (герусії, неой, колегії гімnodів). Подібну функцію, очевидно, виконував "союз молодих нікейців" в Пантікалеї. Разом з тим, існування в причорноморських містах колегій, пов'язаних з імператорським культом, поряд з союзами, які вшановували грецьких та синкретичних божеств, свідчить про те, що розповсюдження римської ідеології не було всеосяжним і повсюдним. В значній мірі це торкнулося міст Західного Понту, які увійшли до складу Римської імперії.

Виконання суспільних норм, освячених релігією, було найважливішою функцією громадянських колективів. В цій сфері суспільного життя в найбільшій мірі виявилась його регламентація, в той час, коли недотримання окремих правил приводило до порушення процесу спілкування з божеством. Серед культових обрядів, які набули поширення в містах Північного та Західного Причорномор'я, найбільше значення мали жертвоприношення, які підрозділялися на декілька видів: приношення дарів, узливання, куріння фіміаму, обряди очищення, безкровні жертвоприношення та заклання тварин. Останній обряд був найзначущим і звичайно супроводжувався урочистою молитвою та суспільною трапезою. Ідея єдності громадян в значній мірі досягалася завдяки суспільній трапезі, яка являла собою також своєрідну соціальну допомогу малозабезпеченим співгромадянам. Урочисті молитви проголошувалися у вигляді гімнів. В Північному Причорномор'ї відомі тексти двох з них: на честь Ахіла та Гермеса. Крім того, в багатьох містах Північного та Західного Понту виконувались хорові пісні на честь Аполлона - пеани, та діфірамби на честь Діоніса. Останнім видом суспільних співів були гімни, присвячені Риму та римським імператорам. Виконувались вони колегіями гімnodів і епіграфічно засвідчені лише в Західному Причорномор'ї.

Різноманітні релігійні обряди займали важливе місце у суспільному житті причорноморських полісів на протязі всього античного періоду. Але впровадження в західнопонтійських полісах та, частково, в містах Північного Причорномор'я культу римських імператорів видозмінило зміст священних обрядів на честь нового культу. Жертвоприношення

з "дару", який приносили божеству разом з конкретним проханням або спільною молитвою про благополуччя общини, стало відбиттям відданості, поклонінням та перетворилось у форму прославлення божества.

Характерним елементом суспільного життя міст Північного і Західного Причорномор'я були агоністичні свята. Агони являли собою важливу частину ритуалу шанування божеств та, одночасно, були втіленням величезного значення суспільної думки в житті громадянських общин, оцінка якої визначала поведінку індивіду. Агоністичні свята існували в причорноморських містах на протязі майже всього античного періоду, з V ст. до н.е. до III ст.н.е. Серед них найбільш відомими були Ахілеї - ольвійські свята з гімнастичними та гіпчними (кінними) агонами; гімнастичні Аполонії, достовірно відомі в Пантікапеї, Фанагорії, містах Західного Понту, можливо в Ольвії, свята молодих атлетів - Гермеї (або Гераклії), які влаштовувалися в Горгіппії, Херсонесі, Ольвії, Істрії, Одессосі, Діонісополі; повсюдні Діонісії та Парфенії, які проводилися в Херсонесі, - свята, що супроводжувалися музичними агонами, тобто театральними виставами та літературно-музичними змаганнями.

Агоністичні свята весь античний період були яскравою формою суспільного життя. В автономний період існування міст Північного та Західного Понту вони мали великий суспільний резонанс, оскільки включали до себе церемонію уславлення та нагородження громадян, які зробили великі послуги місту. В римський час значення свят та агонів, як ритуальних дій, поступово зменшувалося. Однак цей процес розтягся на сторіччя, в західнопонтійських та боспорських містах він виявився значно інтенсивніше, ніж у Херсонесі, Ольвії, Тірі, й не прийняв таких різких форм, як в материковій Греції. Багато в чому це було зумовлено традиційним світоглядом та ворожим оточенням місцевих племен, що потребувало постійної консолідації сил грецьких громадянських колективів. Через це громадянська солідарність, спільна участь у святах, релігійних обрядах займали важливе місце в житті міст Північного та Західного Причорномор'я до кінця античного періоду.

У третій главі - "Дозвілля в суспільному житті громадян античних міст Північного і Західного Причорномор'я" - аналізується організація дозвілля громадян. В цій сфері громадського життя відбилася суспільна настанова на те, що окремий індивід має значення та право на існування лише як частина суспільства і покірний слуга держави.

В автономний період більшу частину свого вільного часу громадяни міст Північного та Західного Понту проводили в бесідах на агорі, у відвідуванні гімнасію, театру. Подібний спосіб проведення

дозвілля сприяв певним досягненням громадян в галузі філософії, історії, музики, поезії, фізичної культури, ознаменувався участю та навіть перемогами на відомих грецьких іграх.

Різноманітні театральні дії (трагедія, комедія, сатирівська драма, до яких у перші віки нашої ери, очевидно, додалися мімічні вистави), в умовах відносно замкнутих суспільств, з їх політичними та економічними проблемами, сприяли зняттю напруженості в суспільствах, дозволяли виплескуватися емоціям. Драма була головним засобом спілкування і формувала масштабну суспільну думку, яка була здатна перетворити глядацький колектив.

Відвідування театральних вистав, яке з'єднувало в собі участь в сакральному обряді та дозвілля, було найбільш демократичною формою проведення вільного часу, так як глядачами на них могли бути всі верстви громадян, а також жінки і діти. В цілому ж, дозвілля, як і все суспільне життя, було привілеєм чоловічої частини населення.

Чоловічими клубами були й дружні бенкети (симпозії), які створювали умови для духовної спільності та сприяли виникненню окремих соціальних груп усередині громадянських общин.

Задовільненню потреб громадян причорноморських міст у відпочинку та розрядці сприяли різноманітні розваги. Серед них найбільше суспільне значення мали бої півнів. Під час таких боїв, на яких були присутні всі громадяни міста, виховувались хоробрість, мужність, бойовий дух.

В перші сторіччя нашої ери у способах проведення дозвілля, поряд із збереженням типово грецьких форм, проявляються нові риси. До них слід віднести відвідування суспільних бань, збудованих по типу римських терм, які являли собою своєрідні клуби громадян. Особливо характерним це було для полісів Західного Понту, які в більшій мірі, ніж міста Північного Причорномор'я, зазнали римського впливу.

Новою тенденцією, яка проте мала багатовікові традиційні основи в причорноморських містах, стало відвідування "виставочних залів". Певні особливості були притаманні устрою драматичних вистав, до яких у перші сторіччя нашої ери, поряд з комедіями та, можливо, виставами мімів, входила і трагедія. В умовах загального занепаду давньогрецької трагедії збереження цього явища в містах Північного та Західного Понту до II-III ст.н.е. спричинено периферійним характером культури, в якому традиційні риси більш стійкі, а нові тенденції з'являються з великим запізненням та в спрощеній формі. Крім того, трагедія грала важливу роль у вихованні ідеального громадянина. Для причорноморських міст цей класичний ідеал залишався актуальним і в перші сторіччя нашої ери.

Римський вплив на устрій масових видовищ в містах Північного і Західного Понту виявився в організації гладіаторських боїв. Широке розповсюдження вони набули в Західному Причорномор'ї, але проводилися також на Боспорі та в Херсонесі, де однак не здобули популярності у більшості населення, а лише торкнулися верхніх верств громадянських суспільств.

Поява в перші сторіччя нашої ери нових форм проведення дозвілля, переважання розваг над попередніми соціально-значущими його формами, спричинило часткову втрату колективних, суспільних начал та поступову зміну їх на індивідуалізм. В цілому, в усіх проявах суспільного життя в перші сторіччя нашої ери спостерігалася спроба пристосування до нових умов, поряд із збереженням традиційних цінностей, що сприяло відносній стабільності громадянських колективів.

У висновках підбиті підсумки дослідження суспільного життя в античних містах Північного та Західного Причорномор'я як соціально-культурного явища. Виявлено, що виділення таких аспектів суспільного життя, як соціально-правова структура, релігійні обряди, спосіб проведення дозвілля надає можливість в найбільшому ступені наблизитись до розуміння своєрідності суспільного життя в цьому регіоні античного світу.

Причорноморські міста в цілому охарактеризовані як громадянські спільності з певною регламентацією суспільного життя. Поведінка кожного громадянина в них суворо погоджувалась з розгалуженою системою заборон та заохочень. В основі правових норм, які мали й моральний зміст, було покладено принцип громадянської єдності, що зберігалася протягом майже всієї античної епохи. Система встановлення почесних стел, статуй, увінчань та проголошень була націлена на відзначення того, що кожен може досягти подібних вічних пошан, завдяки активній суспільній діяльності на благо громадянського колективу. Внаслідок, в умовах видимої рівноправності, обцинного самоврядування кожен громадянин, одночасно, був підпорядкованим ідеї служіння державі та в її особі - суспільній думці.

Протягом віків правові норми змінювались, але принципи, які лежали в їх основі залишалися традиційними. Це сприяло збереженню відносної цілісності громадянських спільностей та характерних рис суспільного життя в причорноморських містах.

Здійсненню ідеї збереження громадянської єдності була підпорядкована і традиція проведення суспільних релігійних обрядів. Серед них особливого суспільного значення набули агоністичні свята.

В цілому, в релігійній сфері регламентація суспільного життя виявилась в найбільшій мірі.

Стойкий характер корпоративних основ полісного життя і суспільної моралі забезпечили тривале існування традиційної для грецького світу колегіальної форми проведення дозвілля.

Консервативний світогляд, необхідність збереження етнокультурної спільності в умовах іноплемінного оточення, поряд із змішанням культурних напластувань, зумовили своєрідність культури та суспільного життя античних міст Причорномор'я. Римський вплив на життя громадянських колективів не призвів до тотальної зміни пріоритетів, не справили дійсного впливу на спосіб існування причорноморських античних суспільств і місцеві племена. Суспільне життя в містах Північного та Західного Причорномор'я на протязі всієї античної епохи, головним чином, ґрунтувалося на грецькій традиції.

За темою дисертації автором опубліковані наступні роботи:

1. Религиозные обряды и празднества в общественной жизни античных городов Северного Причерноморья // Древности. - Харьков, 1994. - С.73-86.

2. Агоны в религиозных празднествах фракийских земель в античную эпоху // Вестн. Харьк. ун-та. - 1994. - N385. - С.56-67.

3. Музыка и театр в общественной жизни античных городов Северного Причерноморья // Материалы международной конференции молодых историков. - Харьков, 1994. - С.115-118.

4. Агонистические празднества и гимнастические состязания в фракийских землях // Материалы международной конференции молодых историков. - Харьков, 1994. - С.17-22.

5. Агонистические празднества и состязания в Ольвии // 44-я студенческая научная конференция исторического факультета ХГУ: сборн. докл. - Харьков, 1992. - С.10-15.

6. Агонистические празднества и состязания в Северном Причерноморье // История и археология Слободской Украины: Тез. докл. - Харьков, 1992. - С.183-184.

7. Дослідження культури античних міст Північного Причорномор'я вченими Харківського університету (1805-1994) // Проблеми музеєзнавства, збереження та відновлення історичної пам'яті: Тези доп. - Харків, 1994. - С.74-75.

8. Греческая музыкальная традиция и театр в жизни городов Западного Понта по историческим источникам // III Дриновские чтения: Тез. докл. - Харьков, 1994. - С.16-18.

9. Общественные развлечения и отдых граждан северопонтийских городов в первые века н.э. // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тез. докл. - Харьков, 1995. - С. 74-76.

Ручинская О.А.

Общественная жизнь в античных городах Северного и Западного Причерноморья (социально-культурный аспект) Диссертация (рукопись) на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02. - всемирная история. Днепропетровский гос. ун-т, Днепропетровск, 1996.

Основные положения диссертации изложены в девяти опубликованных научных работах. В них отражены основные черты и тенденции развития общественной жизни в городах Северного и Западного Понта на протяжении всей античной эпохи. Установлено, что исследование социально-культурного аспекта общественной жизни, который включает характеристику гражданского права, общественные религиозные обряды, коллективное проведение досуга, позволяет в наибольшей степени приблизиться к пониманию своеобразия жизни гражданских коллективов на периферии античного мира.

Ruchinskaya O.A.

Public life in the ancient cities on the North and West Black Sea Coast (social-cultural aspect). The thesis (manuscript) for a scientific degree of the candidate of history by speciality 07.00.02. - World History. Dnepropetrovsk State University, Dnepropetrovsk, 1996.

The fundamental statements of the thesis to be presented are given in nine scientific publications. They reflect the principal lines and tendencies of the public life development in the cities on the North and West Black Sea Coast during the whole ancient period. It is established that the investigation of the public life in social-cultural aspect, which includes the characteristics of the civic right, the public religious rituals and the collective leisure, permits to approach to understanding the originality of the life of the civic collectives in the provinces of the ancient world in the most degree.

Ключові слова: суспільне життя, громадянські колективи, соціальні групи, громадянські права, суспільні обряди.